

ПОСЕЛЕННЯ КУЛЬТУРИ КАРПАТСЬКИХ КУРГАНІВ

Л. В. ВАКУЛЕНКО

На території Радянського Прикарпаття на сьогодні відомо 39 поселень культури Карпатських курганів. Для них характерне розташування на перших або других надзаплавах невеликих водоймищ біля низинних чорноземів та луків. Трапляються невеликі селища площею від 2 до 3 га (Ганів, Грушів, Пилипи, Волосів, Трач та ін.) і великі, площею від 5 до 7 га (Глибока, Грабовець, Нижній Струтинь, Коровія, Рогатка, х. Мельник, Дебеславці та ін.).

Невеликі селища розташовувались на одному з берегів невеликих річок або струмків, часто на мисах. Так, селище поблизу с. Волосів знаходилося на підвищеній терасі лівого берега р. Стримби і займало площу мисовидного виступу розміром 300X50 м. На протилежному березі річки (на території сучасного села) знаходяться рівнинні родючі ґрунти, а на захід від поселення — луки, придатні для випасу худоби.

Великі поселення, як правило, розташовані по обох берегах річок або струмків. Характерним прикладом такого поселення є селище поблизу с. Глибока (рис. 1). Воно займає площу близько 7 га по обох берегах безіменного струмка. До поселення прилягають родючі ґрунти та луки. Велике селище поблизу с. Дебеславці також розташоване по обох берегах р. Цуцулинок і знаходиться в подібних топографічних умовах.

Житла на поселеннях переважно розташовані паралельними рядами вздовж берегової смуги. На поселеннях Рогатка, Кут Байнський, Михайлівка простежено по три-чотири ряди жител.

Культурний шар на поселеннях залягає неглибоко, тому частина археологічного матеріалу зрушена плугом при оранці і знаходиться на поверхні ґрунту. В Глибокій, Волосіві, Грабівці, Рогатці та Виноградіві, де провадилися розкопки, культурний шар залягав на глибині 0,2—0,3 м від сучасної поверхні. Його потужність різна, але в цілому в межах 0,2—0,45 м, за винятком місць, де знайдено заглиблені споруди. На Глибоцькому поселенні, територія якого для стратиграфічних спостережень була перерізана траншеєю, простежено зростання культурного шару в найбільш забудованій центральній частині селища і зменшення його на периферії.

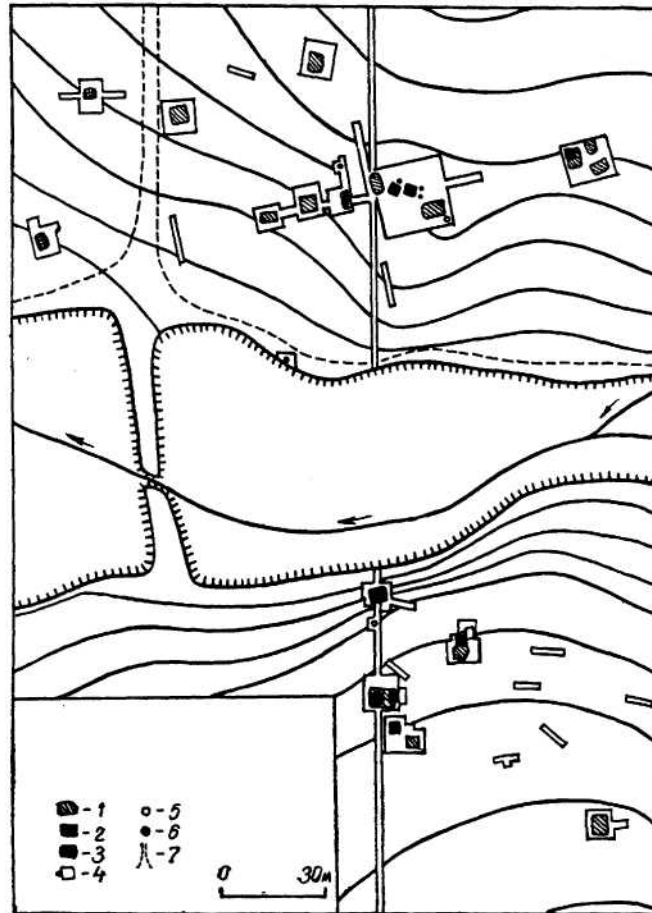

Рис. 1. Загальний план Глибоцького поселення.

1 — наземні житла культури Карпатських курганів; 2 — житла VI—VII ст. н. е.; 3 — заглиблені житла культури Карпатських курганів; 4 — майстерня другої половини I тисячоліття н. е.; 5 — господарські ями; 6 — вогнища за межами споруд; 7 — ґрунтова дорога.

Стационарними розкопками в Глибокій, Грабівці і Волосові досліджено 21 житло, серед яких 18 наземних та 3 заглиблених.

Наземні житла бувають невеликі, площею від 12,5 до 13,5 м² (житла № 5, 6, 10 із Глибокого), і великі, площею від 20 до 37 м² (житла № 12, 16, 7, 20, 2 із Глибокої, житла № 2 і 3 із Грабівця та житла № 4 і 6 із Волосова). Різні за розмірами наземні споруди нічим не відрізняються між собою. Як правило, від них зберігається розвал глиняної обма-

ки та вогнище. В окремих випадках (житла № 5, 10, 20 із Глибокої) простежено ямки від стовпів, які підтримували глинобитні стіни. Їх діаметр 10—15 см, глибина 20—30 см. Вони знаходилися на відстані близько 0,5 м одна від одної і визначали межі прямокутних у плані споруд. У багатьох випадках вдалося простежити добре утрамбовану земляну долівку. На основі одержаних даних можна думати, що наземні житла були спорудами прямокутної форми з глинобитними стінами на дерев'я-

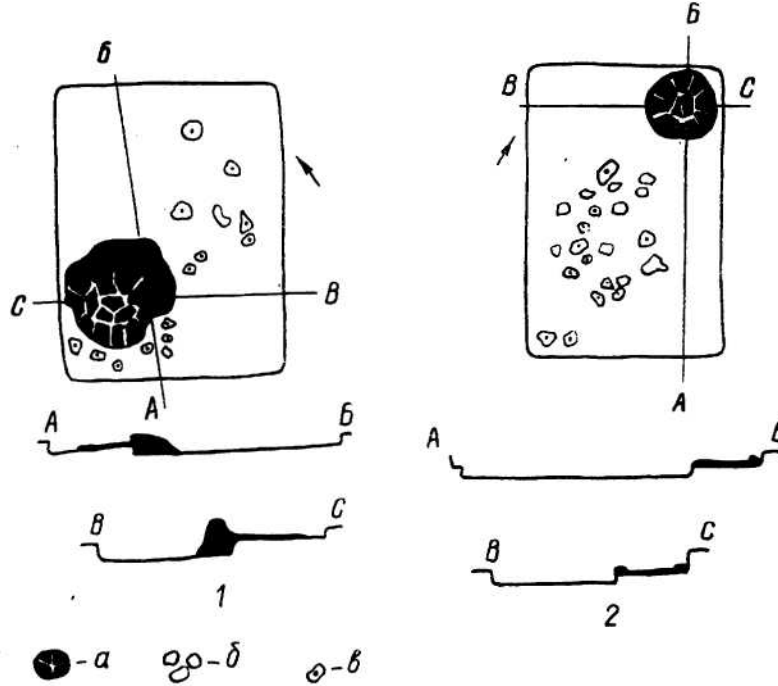

Рис. 2. Плани заглиблених жител з Глибоцького поселення.
1 — житло №7; 2 — житло №9. а — печі; б — каміння; в — кераміка.

ному каркасі, зробленому у вигляді плоту. Про це свідчать численні знахідки глиняної обмазки з відбитками хмизу та дерев'яних конструкцій. Над стінами зводився двосхилий солом'яний дах. У центральній частині кожного з наземних жител, ближче до однієї із стін, на рівні долівки, простежуються відкриті глинобитні вогнища овальної форми діаметром близько 1 м. В окремих випадках помітні сліди неодноразового підмащування їх. У деяких житлах вогнища споруджено з каміння, обмашеного товстим шаром глини. В житлі № 3 з Глибокого розчищено вогнище, черінь якого викладено з плоских плит пісковіку. Поблизу вогнищ інколи знаходилися ями круглої в плані форми з вертикальними

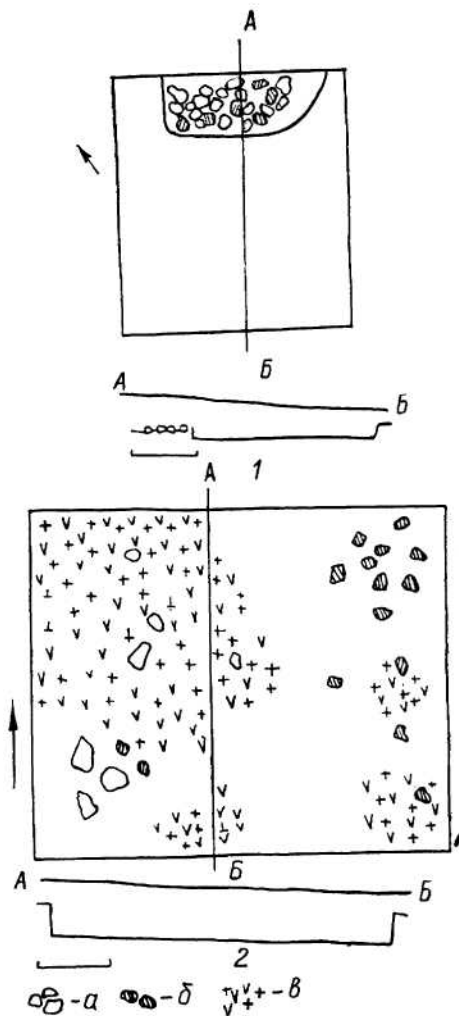

Рис. 3. Плани заглиблених споруд з Грабовецького поселення.

1 — житло № 1; 2 — господарська споруда, а — каміння; б — уламки кераміки; в — зола з вугіллям.

стінками, діаметром 0,5—0,7 м при глибині 0,35—0,6 ж. Крім привогнищевих ям, у двох житлах на Глибоцькому поселенні виявлено господарські ями, викопані поблизу стінок приміщення. Вони мали овальну в плані форму, діаметр їх 0,6—0,8 м, глибина 0,3—0,5 м від рівня долівки. Стінки їх злегка звужені донизу, дно плоске. Очевидно, ями всередині жител використовувалися для зберігання продуктів харчування. В жодному з них не простежено слідів перегородок. Наявність в житлах одного вогнища та розташування його в центральній частині свідчать, що це були однокамерні споруди.

У племен культури Карпатських курганів існували й житлові напівземлянки (житла № 7 і 9 із Глибокої та № 1 з Грабівця). Вони були прямокутні або квадратні в плані, площею 9—12 м², глибиною 0,5—0,9 м від сучасної поверхні (рис. 2, 7, 2; рис. 3, 1; рис. 4; рис. 5). Від напівземлянок, як правило, зберігається заглиблена частина з вертикальними стінками і добре знівельована долівка. Споруди були орієнтовані кутами за сторонами світу. Всередині кожної з напівземлянок виявлено глинобитні печі або кам'яне вогнище. Вони споруджувались в одному з кутів на рівні долівки або на останці. Печі мали овальну в плані форму, їх діаметр 1—1,4 м.

Погана збереженість печей не дає можливості повністю відновити їх вигляд. Піч в житлі № 7 з Глибоцького поселення мала глинобитні стінки товщиною 0,18—0,2 м, що збереглися на висоту 0,3 м. Черинь цієї печі був споруджений на останці висотою 0,15 м.

Цікавим є питання про співвідношення двох типів жител на поселеннях культури Карпатських курганів. Можливо, що напівземлянки з'являються дещо пізніше від наземних жител і існують поруч з ними.

На поселенні в Грабівці виявлено заглиблену господарську споруду площею близько 23 м^2 (рис. 3, 2). В її північно-західному куті простежено перепалений ґрунт та товстий шар вугілля і попелу. Можливо, це сліди розібраної печі або вогнища. Очевидно, споруду переобладнано із старого житла. В заповненні напівземлянки знайдено залізне зубило.

Рис. 4. Заглиблене житло № 7 з Глибокої.

При дослідженні поселень трапляються ями за межами будівель. На поселенні у Рогатці виявлено чотири ями, у Виноградіві — три, в Глибокій — дві, у Грабівці, Михальчі, Кам"янці — по одній ямі. Вони різні за розмірами та формою. Більшість з них овальна в плані, діаметр їх $0,8\text{—}1,5 \text{ м}$, глибина $0,5\text{—}1,5 \text{ м}$. Вони мають вертикальні або злегка звужені стінки і плоске дно. Яма на поселенні Михальча і одна яма на поселенні Рогатка мали стінки, розширені донизу. Стінки і дно деяких ям вимашені глиною і обпалені. На поселеннях Рогатка і Виноградів розкопано по одній ямі прямокутної форми площею до 2 м^2 . На дні першої була вимостка з плит пісковика з слідами дії вогню, друга мала обпалене дно і стінки.

Заповнення ям здебільшого складалося з землі в суміші з кусками обпаленої глини і перепаленого каміння. Часто трапляються уламки ліпної і кружальної кераміки, кістки тварин, вугілля тощо. В одній з ям на селищі Рогатка лежало 63 керамічних важки від ткацького верстата,

а в заповненні ями № 1 з Глибокої знайдено куски залізних шлаків, в інших трапилися залізний ніж, скляні намистини тощо.

За цими знахідками призначення кожної ями визначити важко, але загалом вони виконували функцію сховищ. З певністю можна лише твердити, що ями з обпаленими стінками та дном служили для зберігання зерна.

На території поселень виявлено вогнища за межами будівель. П'ять з них зафіксовано при розкопках Глибоцького поселення та по одному

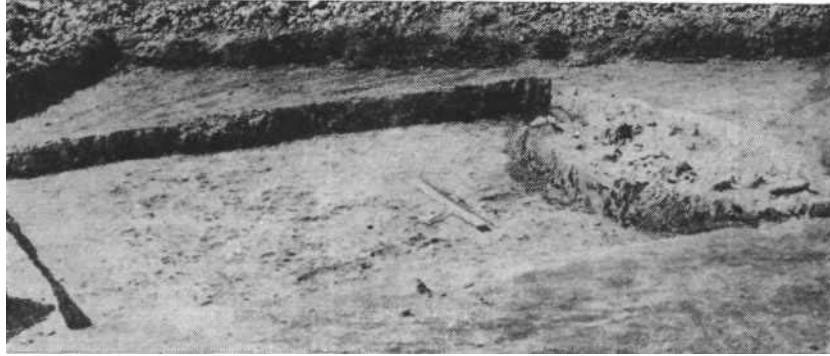

Рис. 5. Заглиблене житло № 1 з Грабівця.

на селищах у Волосові та Рогатці. Глинобитні або кам'яні вогнища були овальної або підковоподібної форми. Деякі з них мали глинобитні або кам'яні бортики, що огороджували черинь, залишаючи один бік відкритим (рис. 6). Біля вогнища № 1 з Глибокої знаходилася привогнищева яма.

Переважну більшість матеріалу, здобутого при розкопках пам'яток культури Карпатських курганів, становить глиняний посуд, представлений різноманітними ліпними і кружальними виробами, при значній перевазі перших.

Ліпна кераміка поділяється на столовий і кухонний посуд. **Столове начиння** — це посудини, виготовлені з відмуленої глини з дбайливо обробленою лощеною поверхнею, якісного випалу. Такий посуд трапляється в невеликій кількості і тільки в найраніших комплексах культури. Він представлений мисками кількох типів профілювання, кількома горщиками і кухликком. **Кухонний посуд** — це товстостінні вироби з грубими домішками в тісті, горбкуватою поверхнею, нерівномірно обпалені.

Кухонна кераміка представлена більш широким асортиментом форм. Це горщики різноманітних форм і розмірів, зерновики-корчаги, миски, конічні чаші з ручками, мініатюрні посудинки тощо.

Горщики. До першого типу відносяться горщики середніх розмірів

з відігнутими назовні короткими вінцями і з менш або більш виділеними плічками та шийкою. Вони мають коричневий колір різних відтінків, горбкувату поверхню, нерівномірно обпалені. Деякі з них прикрашені пальцевими вдавленнями під шийкою або по вінцях. Цей найбільш масовий тип кераміки на поселеннях є одночасно і найбільш сталим. Такі посудини є і в ранніх і в пізніших житлах на всіх поселеннях культури (рис. 7, 6—9; рис. 8, 1—3). Вони виявлені і в керамічних комплексах поховальних пам'яток¹.

Другий тип — це горщики з розхиленими стінками і невиділеними вінцями. Такі посудини також трапляються в багатьох спорудах на поселеннях культури. Вони відомі в Глибокій, Грабівці, Волосові (рис. 7, 1-4; рис. 8, 6, 9).

До третього типу відносяться біконічні посудини. Одна з них знайдена в Глибоцькому житлі № 17, має ледь відігнуті вінця, заглажений верх і хропуватий низ (рис. 9, 1). Від другої зберігся лише незначний фрагмент біконічної стінки.

Четвертий тип — вироби із загнутими досередини вінцями. Фрагменти таких горщиків знайдено в Глибокій (рис. 7, 10).

Зерновики. Окрему групу становлять великі товстостінні посудини з зідігнутими вінцями, з потовщеним краєм і добре вираженими плічками. Часто вони мають заглажений верх і хропуватий тулуб, відділений наліпним валиком із вдавленнями. Очевидно, вони служили для зберігання зерна. Такі зерновики виявлено в Глибокій і Грабівці (рис. 9, 2—5).

Миски і чаші. До першого типу віднесено ліпні мисочки з плоским денцем, розхиленими догори стінками і горбкуватою поверхнею буркоричневого кольору (рис. 7, 14). Такі вироби трапляються і в поховальних комплексах культури². До другого типу зараховано чаші конічної форми на високому піддоні, знайдені в Глибокій (рис. 7, 15). Третій тип становлять великі чаші конічної форми з круглими ручками (курильниці) (рис. 7, 11). Такі вироби знайдено в житлах Глибоцького та Грабовецького поселень. До четвертого типу включено мисочки з загнутими досередини вінцями і наскрізними отворами. Вони служили для відціджування сиру.

На Глибоцькому поселенні знайдено три мініатюрні посудини: кухлик чорного кольору висотою 4 см з прямими вінцями і маленьким вушком, поробку висотою 2 см, яка імітує чашу на високому піддоні (рис. 7, 12) і мисочку висотою 4, 5 см (рис. 7, 13).

Незначна частина ліпного посуду прикрашена пластичним або врізним орнаментом. Більш поширені пластичні прикраси: наліпні валики з пальцевими вдавленнями або защипами по плічках під шийкою (рис. 9, 2, 4; рис. 8, 10, 12), валик з косими насічками під вінцями, горизонтальні відрізки валиків на плічках, дугасті та вертикальні валики з защипами. Іноді горизонтальний валик відділяє заглажену частину посудини від хропуватої.

Стінки ліпних посудин іноді орнаментовані пластичними дужками або шишечками-гудзиками. Два фрагменти стінок з Глибоцького житла № 6 прикрашено наліпними солярними знаками (рис. 10, 5, 6). Кілька екземплярів кухонних горщиків орнаментовано вдавленнями або насічками по краю вінець (рис. 7, 7). Серед інших засобів орнаmentaції слід згадати пальцеві вдавлення під вінцями (рис. 7, 5) і по денцю

Рис. 6. Вогнище за межами споруд з Глибоцького поселення.

(рис. 7, 14). Ліпний посуд прикрашався також горизонтальними і хвилястими лініями — орнаментом, поширеним у першій половині I тисячоліття н. е. і в наступний період на території Європи. Всі перелічені засоби орнаментики представлені і на ліпному посуді з поховальних комплексів³.

Кружальна кераміка на поселеннях культури Карпатських курганів представлена столовим і кухонним посудом. Столовий посуд складається з тонкостінних виробів сірого кольору з лощеною поверхнею, виготовлених з добре відмудленої глини і якісно випалених.

Кухонна кераміка має помітні домішки піску в тісті, в деяких з них пісок виходить на поверхню стінок. Слід зауважити, що кружальна кераміка на поселеннях дуже фрагментована, майже зовсім відсутні цілі форми.

Столовий кружальний посуд за формою виробів поділяється на миски, вази на високій ніжці та горщики.

Миски (рис. 11, 2—7). За особливостями профілювання вони поділяються на три типи. До першого відносяться гострореберні миски з циліндричними плічками, з трохи потовщеними відігнутими вінцями та денцем на кільцевій підставці. Подібні миски, що походять від взірців кельтського гончарства, знайдено на Глибоцькому, Волосівському і Грабовецькому поселеннях і часто трапляються в похованнях на різних могильниках⁴. До другого типу належать біконічні мисочки на кільцевій ніжці, що мають відігнуті назвні вінці. Такі вироби є і в похованнях культури Карпатських курганів⁵. До третього типу включено мисочки з заокругленими бочками і загнутими досередини вінцями, знайдені в Глибокій і Грабівці.

Окрему групу кружальної кераміки становлять вази на високій круглій ніжці з розширеною підставкою. Вони виготовлені з добре відмудленої глини, мають сіру лошену поверхню. Їх фрагменти знайдено на поселенні в Глибокому (рис. 11, 11). Ця група кераміки представлена в поховальних комплексах двома посудинами, що походять з могильників Іза I та Перерісль⁶.

Горщики. В окремий тип виділено біконічні горщики з широкою горловиною і переломом вище середини висоти тулуба. Вони мають відігнуті назвні горизонтальні вінця та денця на кільцевій підставці (рис. 11, 8). Такі горщики виявлено в поховальних комплексах культури⁷. Решта фрагментів горщиків, які за тістом і способом обробки поверхні слід віднести до столового посуду, маловиразна. Порівняно з мисочками у них більша товщина стінок.

Кухонна кружальна кераміка складається з горщиків і посудин для зберігання зерна.

Горщики мають сіру шершаву або посилану поверхню. Для них характерний опуклий тулуб і різко відігнуті, потовщені до краю вінця. На поселеннях в Глибокій, Волосівці і Грабівці виявлено товстостінні зерновики-корчаги з горизонтальними широкими вінцями-комірцями, часто прикрашеними рядами хвилястих ліній.

В асортименті кружальних виробів, що походять з поселень, трапляються фрагменти кружальних покришок (рис. 11, 9, 10). Подібні покришки знайдено і в похованнях⁸.

Орнаментальні мотиви кружальних виробів складаються з рельєфних стрічок, інколи з косими насічками, наколів біля денця або вінця, хвилястих ліній, прокреслених або пролощених, та канелюрів. У такий же спосіб орнаментовано і кружальні вироби з поховальних комплексів культури⁹.

Серед знахідок на поселеннях культури Карпатських курганів виявлено численні уламки світлоглиняних амфор. У господарській ямі Глибоцького поселення знайдено вузькогорлу світлоглиняну амфору з розширеним тулубом танаїського типу (рис. 11, 1).

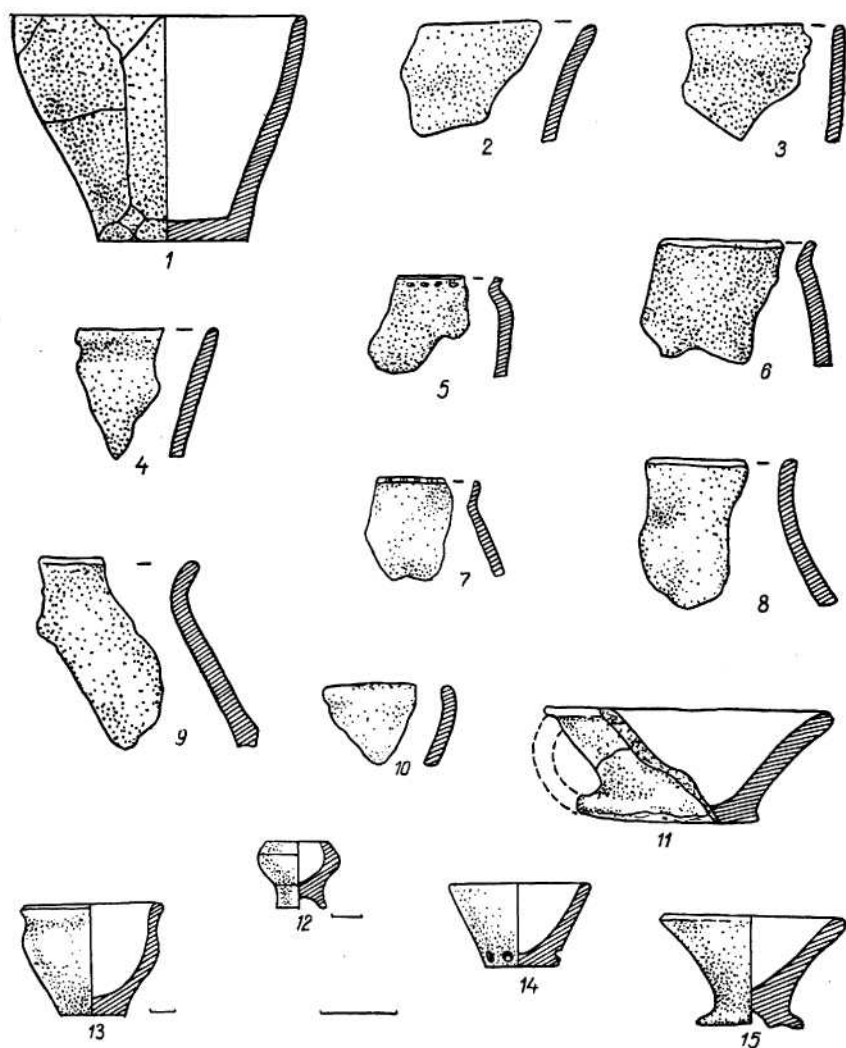

Рис. 7. Ліпний кухонний посуд з жител Глибоцького поселення.

Основою для класифікації кераміки, виявленої при розкопках поселень культури Карпатських курганів, служать матеріали Глибоцького поселення — не тільки найширше дослідженого, а й, безперечно, одного з найбільших і довготривалих поселень культури, а також двох інших поселень, які підлягали стаціонарним дослідженням,— Грабовецького і Волосівського.

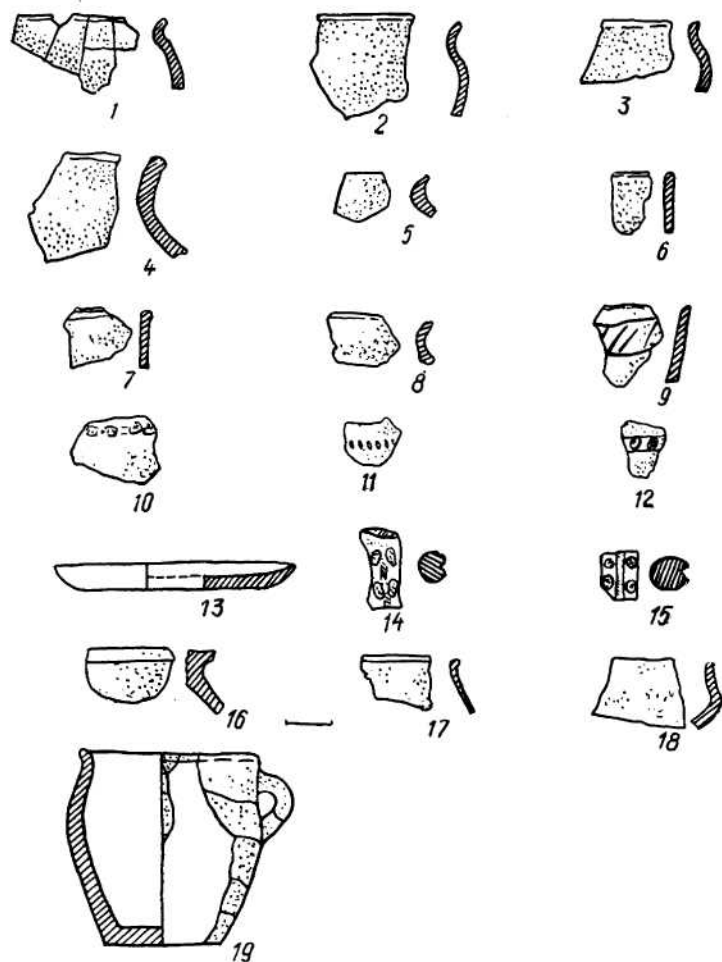

Рис. 8. Зразки кераміки з Грабовецького поселення.

Спостереження показали, що більшість форм ліпної кераміки і весь кружальний посуд, за винятком зерновиків, з поселень культури знаходять аналогії в керамічних комплексах поховальних пам'яток. Але керамічний матеріал з поселень і могильників різниться співвідношенням ліпних і кружальних виробів. За підрахунками М. Ю. Смішка, кружальний посуд становить більше половини всієї кераміки в похованнях¹⁰. Крім того, мабуть, в зв'язку з специфікою ритуалу цілі або реставровані посудини в переважній більшості (80%) належать до кружальних виробів¹¹⁻¹³.

Натомість ліпний посуд представлений у похованнях в основному уламками, часто перепаленими. Це пояснюється тим, що кружальні парадні посудини частіше ставилися як приставки або урни в поховання після обряду кремації.

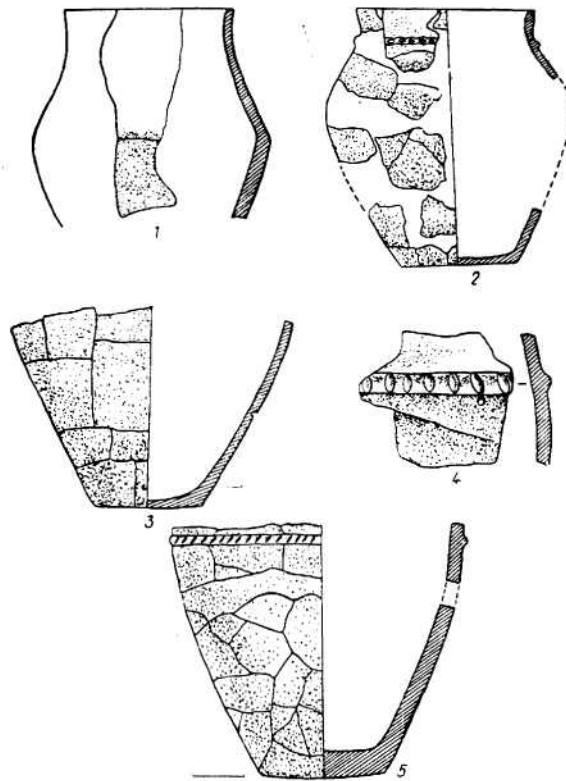

Рис. 9. Ліпний посуд з жител Глибочького поселення.

Матеріали з поселень, очевидно, відтворюють більш реальну картину співвідношення в господарстві груп ліпної і кружальної кераміки. Вони показують, що потреби в посуді у племен культури Карпатських курганів задовольнялись переважно ліпною керамікою. Підрахунки для жител Глибочького поселення дали таке процентне співвідношення: житло № 5 — кружальна кераміка відсутня, житло № 6 — 8,75% кружальної кераміки, житло № 7— 12,7%, житло № 9 — 40%, житло № 10 — менше 4%, житло № 11 — 14,4%, житло № 12 — 8,82%, житло № 15—8,79%, житло № 16—15,84%, житло № 17—7,53%, житло № 18— 12,32%, житло № 20 — 34%, житло № 22 — 8,4%.

Різним є і асортимент кружальної і ліпної керамічних груп ва поселеннях і могильниках. Різноманітним формам кружального посуду з поховань відповідає бідний асортимент кружальних виробів з поселень, I, навпаки, ліпний посуд, представлений в похованнях лише невели-

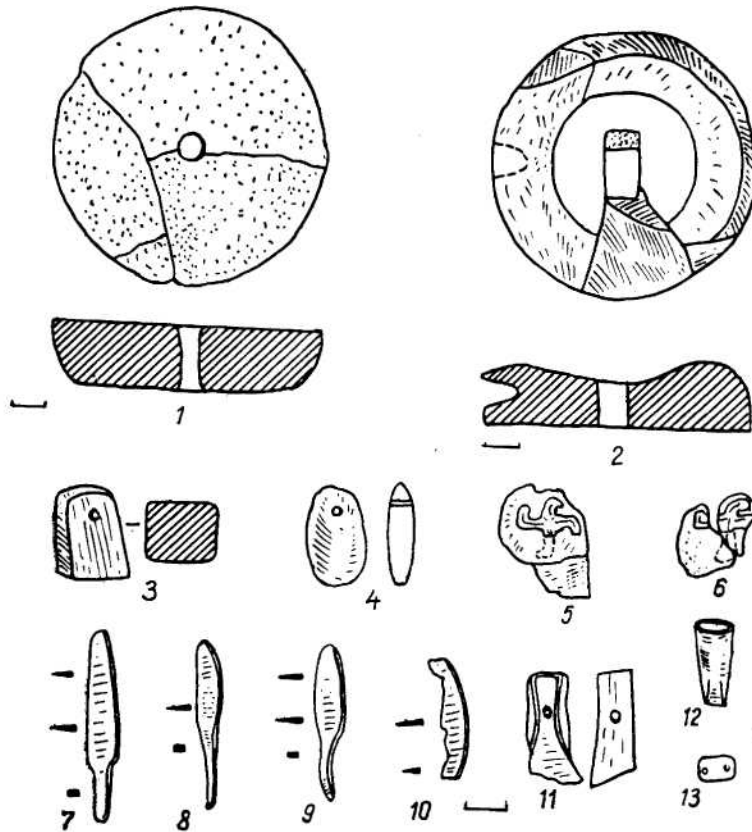

Рис. 10. Речові знахідки з Глибоцького поселення.

ликою кількістю горщиків і рідше мисочками і чарками, виступає на поселеннях у досить багатій різноманітності форм.

Цим, зокрема, пояснюється, що не всі форми ліпної кераміки з поселень знаходять аналогії в керамічних комплексах могильників. Природним є і те, що ні ліпні, ні кружальні зерновики-корчаги не представлені в похованнях. Місцева кружальна кераміка культури Карпатських курганів, як і черняхівський посуд, має виразні сліди впливу провінційно-римської культури. Проте в прикарпатських керамічних комплексах більш відчутні кельтські традиції,

В асортименті глиняних виробів з поселень наявні також *прясла* та *грузила* від ткацьких верстатів і рибальських сітей. Прясла бувають біконічної, жорновидної або циліндричної та округлої форм (рис. 11, 12—15; рис. 12, 7, 8). Перші — з згладженою або лощеною поверхнею.

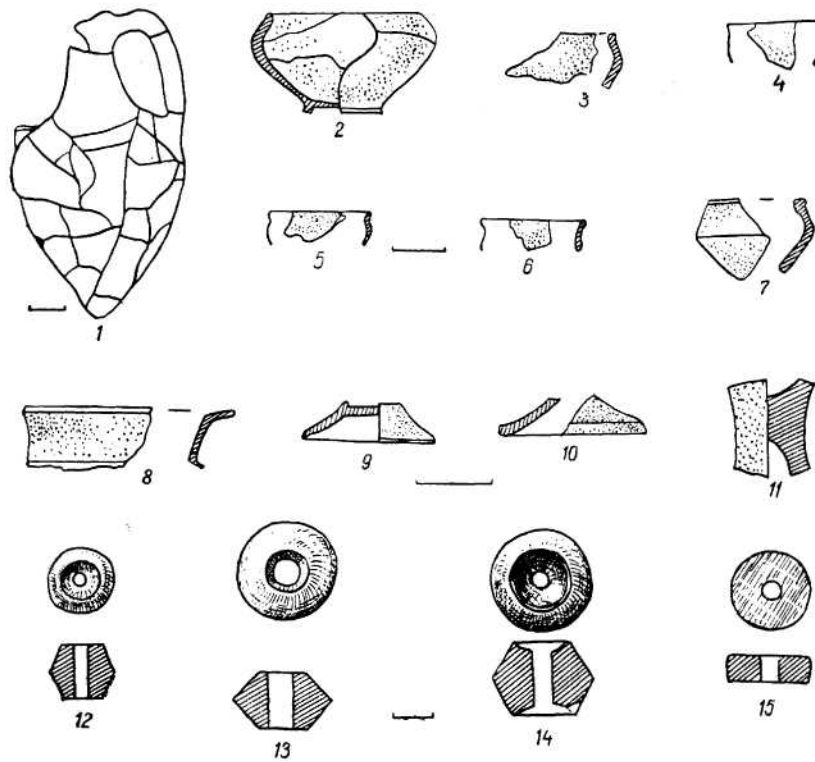

Рис. 11. Кружальна кераміка і прясла з Глибочького поселення.

В деяких з них по краю отвору зроблено невелике заглиблення. Жорновидні або циліндричні прясла часто виготовлялися з уламків гончарного посуду, одне з них зроблене з стінки амфори.

На поселеннях культури знайдено велику кількість глиняних грузил. Виготовлені з відмуленої глини, вони мають червоний або світло-сірий обпал. На їх поверхні часто є відбитки зерен і полови. Вироби мають конусовидну або пірамідальну форму (рис. 10, 3). Очевидно, вони застосовувались як важки для ткацьких верстатів. У Глибокому знайдено плоске грузило видовжено-овальної форми, чорного кольору з отвором у верхній частині (рис. 10, 4). За формою та розмірами — це грузило від риболовецьких сітей.

Серед металевих виробів, знайдених на поселеннях, є знаряддя праці, побутові предмети, зброя та прикраси.

З сільськогосподарським виробництвом пов'язані фрагменти мотички і серпа. Від мотички збереглася вертикальна трубчаста втулка з отвором, утворена поздовжнім загинанням країв корпусу, що переходила в розширене лезо (рис. 10, 11). Довжина уламка 8,5 см, діаметр втулки 3 см. Уламок залізного серпа являє собою обланану з

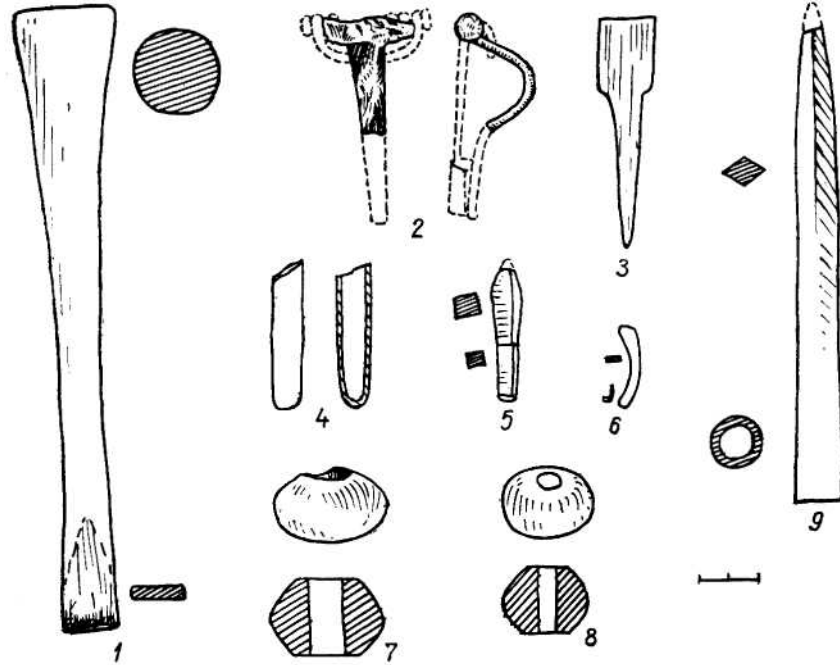

Рис. 12. Речові знахідки з Грабовецького і Волосівського поселень.

двох кінців пластину з заокругленою спинкою (рис. 10, 10). Ширина пластинки 2 см, довжина — 9 см. Інструментом виробничого призначення є зубило, виявлене в господарській споруді в Грабівці (рис. 12, 7). Воно виготовлене у формі масивного, круглого в перерізі стержня, розширеного у верхній частині, з сплющеною загостреною робочою частиною. Довжина виробу 20,6 см.

Серед побутових предметів найчастіше трапляються залізні ножі (рис. 10, 7—9). Вони поділяються на ножі з прямою спинкою і плоским черешком та вироби з дугастою спинкою, яка плавно переходить в плоский черешок.

На поселеннях трапилося кілька предметів озброєння. Це вістря дротика (рис. 12, 9), вток від наконечника списа (рис. 10, 12), стріла

(рис. 12, 5) та платівка з заліза від панциря (рис. 10, 13). В Грабівці знайдено фрагмент залізної фібули з широкою круто вигнутою дужкою (рис. 12, 2) (довжина уламка 4 см, ширина — 1,1 см) та залізний гольник довжиною 4,5 см (рис. 12, 4). З Волосівського поселення походить залізний плоский диск діаметром 5 см на залізному штирі в центрі з отвором і пружиною по боках.

Знаряддя праці, виготовлені з каменю, представлені жорнами (рис. 10, 1, 2) і точильними брусками. В Глибокій і Михальчі знайдено круглі намистини з прозорого білого та фіолетового скла.

У матеріалах з поселень культури Карпатських курганів виявлено значно менше речей, які можуть бути підставою для датування, ніж у матеріалах поховальних комплексів. Проте одержані дані вкладаються в хронологічні межі культури, окреслені за матеріалами могильників, і навіть дають можливість уточнити деякі хронологічні аспекти.

Спостереження над керамічним матеріалом з могильників і зіставлення його з датуючими речами показало, що в межах загальних хронологічних рамок культури (кінець II ст. — V ст. н. е.) для найбільш ранніх пам'яток характерне переважання ліпної кераміки над кружалною. З цим прямо пов'язана наявність в ранніх комплексах ліпного столового посуду з лощеною поверхнею, який в першу чергу витісняється з поширенням кружалних виробів і тому відсутній у пізніших похованнях.

Беручи до уваги датуючі речі, а також виходячи із хронологічних особливостей, спостережених на матеріалах могильників, можна зробити спробу хронологічного розчленування споруд на Глибочькому поселенні. Очевидно, до групи найраніших споруд на поселенні слід віднести житла № 3, 17, 22, що характеризуються деякими особливостями. Це порівняно великі житла, в яких виявлено відносно низький процент кружалної кераміки і наявний ліпний столовий чорнолощений посуд. Виходячи з загальних хронологічних рамок культури, цю групу жител слід віднести до кінця II ст. н. е.

На Глибочькому поселенні в господарській ямі наземного житла № 2 знайдено світлоглиняну гостродонну амфору з розширеним донизу горлом і роздутим тулубом із злегка рифленою поверхнею. Подібні амфори в античних містах Причорномор'я датуються II—III ст. н. е.¹⁴ Невеликі відмінності в профілюванні деталей примушують нас віднести глибочьку амфору до різновидності так званих «танаїських амфор». Такі вироби знайдено в могильнику поблизу Херсонеса в похованнях, датованих монетами Гордіана III (238—244 рр. н. е.)¹⁵ в Танаїсі¹⁶ та Ілураті¹⁷. Відносяться вони до середини III ст. н. е.¹⁸ Численні фрагменти амфор, знайдені в житлах Глибочького поселення, мало виразні і належать причорноморським амфорам II—IV ст. н. е.

Більшу чи меншу кількість кружалних виробів у керамічному комплексі того чи іншого житла не можна сприймати однозначно як суто

хронологічну ознаку, оскільки тут вступає в силу ряд інших факторів, зокрема соціально-економічних. Виходячи з цього, важко дати хронологічне членування решти наземних жител, які слід визнати відносно більш пізніми порівняно з житлами, що мають ліпний столовий чорношаровий посуд.

Цікавим є хронологічне розчленування заглиблених будівель. Житло № 7 за характером керамічного матеріалу ближче до матеріалів наземних жител. Відсутність ліпного столового посуду не дає можливості віднести це житло до групи найраніших. А наявність у розвалі печі фрагменту порожнистої ніжки від вази, що не виходить за рамки III ст. н. е.¹⁹, дає змогу датувати це житло часом не пізніше кінця III ст. н. е.

Друге заглиблене житло № 9, очевидно, відноситься до найбільш пізніх споруд на Глибоцькому поселенні. В ньому знайдено найбільшу кількість кружального посуду (40%), серед якого є фрагменти тонкостінних опуклобоких горщиків з значними домішками піску, шорсткою поверхнею, короткою шийкою і відігнутими назовні вінцями складного профілювання. Подібні посудини є приналежністю пам'яток, що дожидають до середини I тисячоліття н. е.²⁰ Аналогічні горщики постійно зустрічаються на території Румунії в матеріалах пам'яток Іпотешти—Кіндешти, добре датованих V—VII ст. н. е.²¹ Очевидно, житло №9 можна віднести до V ст. н. е. На жаль, недостатність для V ст. н. е. чітких хронологічних критеріїв не дозволяє визначити час існування споруди точніше. Час функціонування вогнища № 5 було визначено археомагнітним методом. Це друга половина V ст. н. е.*

Таким чином, Глибоцьке поселення існувало з кінця II ст. н. е. до V ст. н. е. На користь його довготривалості свідчать також великі розміри поселення і той факт, що синхронний поселенню Глибоцький могильник є найбільшим серед відомих в культурі.

При дослідженні Грабовецького поселення знайдено фрагментовану залізну фібулу з широкою, високо зігнутою дужкою. Подібні фібули, здебільшого виготовлені з заліза, досить поширені у південно-західній Словаччині²², трапляються в північній Моравії²³, Чехії²⁴. Фібула, аналогічна грабовецькій, знайдена на могильнику в Очакові в похованні 117, що датується другою половиною II ст. н. е.²⁸ Ця дата підтверджується й іншими знахідками в південно-західній Словаччині^A.

Отже, поселення поблизу с. Грабовець слід віднести до найбільш ранніх пам'яток культури Карпатських курганів. За фібулою нижня хронологічна межа його може бути віднесена до другої половини або кінця II ст. н. е. Характерно, що і керамічний матеріал із споруд поселення має ознаки ранніх комплексів і знаходить аналогії в матеріалах групи ранніх глибоцьких жител.

* Археомагнітні дослідження виконав у Інституті геофізики АН УРСР старті* науковий співробітник О. М. Русаков та науковий співробітник Г. Ф. Загній.

На Волосівському поселенні не виявлено датуючих речей. Знайдений там римський срібний динарій імператора Трояна (98—117 рр. н. е.) не може бути підставою для датування, оскільки римські монети перших століть нашої ери потрапляли в Східну Європу значно пізніше за час їх карбування²⁷. Однак в житлі № 4 трапилися фрагменти кружального тонкостінного горщика з короткою шийкою і гранчастими відігнутими назвнї вінцями, виготовленого з тіста з домішками жорстви. Ця посудина подібна до горщика, що походить з глибоцького житла № 9 і за аналогіями відноситься до часу близько середини I тисячоліття н. е. Загальні спостереження над керамічним матеріалом, зокрема переважання кружального посуду, також говорять про відносно пізнє існування Волосівського поселення. Серед матеріалів культури Карпатських курганів немає таких, які б давали підставу віднести верхню межу існування культури до VI ст. н. е., як це робилося раніше²⁸.

Серед керамічних матеріалів культури Карпатських курганів деякі ліпш й кружальні форми мають аналогії серед посуду гето-дакійських культур. Це стосується і окремих орнаментальних мотивів. Якщо кружальні форми (чаші на високій ніжці, покришки, гострореберні миски з циліндричними плічками) можна трактувати як первісно кельтські, запозичені в них і широко застосовані гето-даками в післялатенський період, то ліпні лійчасті чаші з ручкою вважаються типово гето-дакійськими. Їх наявність серед ліпної кераміки культури Карпатських курганів незаперечно вказує на присутність гето-дакійського елемента в цій культурі. Це закономірно. З півночі до території поширення культури Карпатських курганів примикає область, де жило гето-дакійське липицьке населення²⁹, що покинуло ці землі в часи виникнення культури Карпатських курганів. Не виключено, що якась частина його під тиском пшеворських племен відійшла за Дністер, на територію Прикарпаття, і взяла участь у формуванні нової культури. На південному сході досліджувана нами територія межує з областю поширення дакійських пам'яток типу Поянешти — Вертишкой (друга половина II — III ст. н. е.)³⁰.

Важко визначити, яку роль у формуванні культури Карпатських курганів відіграли пшеворські племена, що наприкінці II ст. н. е. переходять Дністер і в першій половині III ст. н. е. просуваються на лівобережжя верхнього Пруту, в район безпосередньої близькості до території, зайнятої племенами культури Карпатських курганів³¹. Далі їх шлях йшов долиною Пруту, в південному напрямку, на територію Буковини і Румунії³². В III ст. н. е. пшеворці з'являються і на Закарпатті³³. Слідами перебування пшеворського населення на цих територіях є групи і поодинокі поховання. На правобережжі Дністра вони відкриті в Олешеві, Хотимері, Пильній Слобідці, Великій Кам'янці. Чітка специфіка пшеворського поховального ритуалу пізньоримського часу (грунтові могильники з трупоспаленнями на стороні, складання чисто перебраних кісток в ур-

«у, наявність у могилах ритуально пошкодженої зброї) завжди дає змогу виділити пшеворські поховання з навколишнього середовища.

Просування пшеворських племен на правий берег Дністра хронологічно збігається з виникненням культури Карпатських курганів, але вони не вторгаються в район, зайнятий цими пам'ятками.

Вплив латенського гончарства на керамічне виробництво культури Карпатських курганів помітний у формах і профілюванні кружального посуду, на що звернув увагу М. Ю. Смішко³⁴. Так, знайдені на поселеннях сірі миски з циліндричними плічками, чаші на високій ніжці, широкі біконічні горщики мають прямі аналогії в пізньокельтському середовищі³⁵.

Пам'ятки латенської культури поширені на суміжній території Закарпаття³⁶, трапляються вони і на Верхньому Дністрі³⁷. Проте між ними і культурою Карпатських курганів існує хронологічний розрив, що не дає можливості говорити про безпосередні контакти. Латенські традиції в гончарстві культури могли бути привнесені з сусіднього дакійського середовища, а найімовірніше завдяки зв'язкам з провінційно-римськими майстернями, що в цей час працювали за латенськими взірцями³⁸.

На сусідніх територіях Молдавії та Румунії досліджено значну кількість пізньосарматських могильників і поселень, які датуються I—III ст. н. е.³⁹ Зараз ці пам'ятки відомі в безпосередній близькості до території поширення культури Карпатських курганів. Це могильник I—II ст. н. е. поблизу с. Киселів Чернівецької області⁴⁰ і два могильники I ст. н. е. поблизу с. Острівець Івано-Франківської області⁴¹.

У районі поширення культури Карпатських курганів сарматських пам'яток немає. Очевидно, це пояснюється характером гірського рельєфу Карпатського підгір'я, який не приваблював кочові або напівкочові племена. Між іншим, в матеріальній культурі носіїв культури Карпатських курганів не простежуються елементи сарматських впливів, які дуже відчутні в синхронних черняхівській культурі⁴² та в культурі Поянешти — Вертишкой⁴³.

Важливими є питання про співвідношення черняхівської культури і культури Карпатських курганів. Вони датуються одним часом і стикаються територіально. В середовищі черняхівських старожитностей знаходять аналогії прийоми житлобудування прикарпатських племен (співіснування наземних і заглиблених жител), а також деякі форми ліпного і більшість форм кружального посуду. Пам'ятки черняхівської культури, що займають величезну територію Правобережної України, Молдавії і Румунії, невідомі на території Прикарпаття і розташовані за межами ареалу племен культури Карпатських курганів. Землі, зайняті носіями обох культур, межували в південно-східній частині по р. Прут, а в північно-західній — по Дністру. Схожість кружальних керамічних форм культури Карпатських курганів і черняхівської культури, безперечно, пояснюється єдиним для них джерелом впливу провінційно-римського

гончарства. Проте кружальна черняхівська кераміка кращого гатунку, різноманітніша за формами і орнаментациєю. Вона більш якісного виготовлення і краще обпалена. Нарешті, на значній частині черняхівських пам'яток значно більше кружального посуду. Що стосується схожих форм ліпної кераміки, то це явище можна пояснити взаємовпливами цих територіально суміжних племен або тим, що складовою частиною обох культур є спільний етнічний елемент. Цікаво, що ця схожість простежується саме серед тих форм грубої ліпної кераміки (рис. 7, 5—9; рис. 8, 1—5, 5), які дослідники черняхівської культури вважають типологічно близькими до посуду культури слов'ян VI—VII ст. н. е.⁴⁴ Це горщики із злегка відігнутими назовні вінцями, випуклим у верхній частині тулубом, а також горщики із загнутими досередини вінцями. Такий посуд виявлений на черняхівських поселеннях сусідньої території Західного Побужжя і Верхнього Подністров'я⁴⁵.

Таким чином, зіставлення основних рис культури Карпатських курганів з хронологічно попередніми і синхронними старожитностями близьких територій показало, що вона є явищем новим, і хоча деякими своїми рисами нагадує відповідні риси інших культур, всім комплексом матеріальної культури не збігається з жодною з них.

При аналізі матеріалу впадає в очі складний конгломерат її основних рис, що, очевидно, є наслідком складного процесу формування культури.

Ряд культурних ознак пов'язує пам'ятки культури Карпатських курганів з слов'янськими старожитностями наступного періоду. Це стосується перш за все топографії і влаштування селищ, які часто розташовувались на одних і тих самих місцях (Глибока, Рогатка, Валя Кузьмин та інші). Вже зазначалось, що в керамічних комплексах культури існують форми посуду, близькі до ранньосередньовічної слов'янської кераміки. Необхідно згадати про існуючі елементи спадковості і в такій стійкій етнографічній ознаці, як поховальний ритуал. Слід зауважити також, що в більш пізніх пам'ятках і об'єктах культури сильно зменшується гето-дакійське забарвлення.

Все це дає змогу говорити про наявність контактів між населенням Прикарпаття першої половини I тисячоліття і слов'янським населенням наступного періоду і вказує на те, що асиміляція слов'янами гето-дакійського населення в першій половині I тисячоліття н. е. на території Карпатського підгір'я зайшла досить далеко.

ПРИМІТКИ

¹ М. Ю. С м і ш к о. Карпатські кургани першої половини I тисячоліття н. е. К., 1960, стор. 164, табл. XVII, 1, 8; стор. 160, табл. XIII, 3, 6.

² Т а м же, стор. 156, табл. IX, 7.

³ Т а м же, стор. 101—102.

⁴ Т а м же, стор. 153, табл. XI, 2, 7, Я ІЗ; стор. 154, табл. VII, 3, 5, 6; стор. 155,

табл. VIII, 4, 5, 7; стор. 159, табл. XII, 10; стор. 160, табл. XIII, 8, 10; стор. 163, табл. XVI, 5, 6; стор. 164, табл. XVII, 4; стор. 165, табл. XVIII, 10.

⁵ Там же, стор. 153, табл. VI, 3, 5; стор. 154, табл. VII, 4, 7; стор. 155, табл. VIII, 5; стор. 156, табл. IX, 10; стор. 161, табл. XIV, 10, 15; стор. 162, табл. XV, 6; стор. 163, табл. XVI, 9.

⁶ Там же, стор. 166, табл. XI, 3, 6; стор. 161, табл. XIV, 5.

⁷ Там же, стор. 163, табл. XVI, 4; стор. 158, табл. XI, 4; стор. 160, табл. XIII, 9 | Л. В. Б а к у л е н к о, Б. О. Тимошук. Розвідки в Прикарпатті.—Археологічні дослідження на Україні в 1969 р., в. 4. Км 1972, стор. 379, рис. 12.

⁸ М. Ю. Смішко. Вказ. праця, стор. 163, табл. XVI, 2; стор. 164, табл. XVII, 9.

⁹ Там же, стор. 153, табл. V, 8, 13; стор. 156, табл. IX, 10; стор. 155, табл. VIII, 4, 5; стор. 154, табл. VII, 2; стор. 164, табл. XVII, 2, 11; стор. 166, табл. XIX, 10.

¹⁰ Там же, стор. 87.

¹¹ Там же.

¹² И. Б. Зеест. Керамическая тара Боспора.—МИА, № 26, М., 1960, стор. 117.

¹³ Т. М. Мосберг. К изучению могильников римского времени юго-западного Крыма.—СА, VII, 1946, стор. 117, рис. 41.

¹⁴ Т. Н. Киш по вич. Танаис. М.—Л., 1949, стор. 73, рис. 28, А; Д. Б. Шел о в. Танаис и Нижний Дон в первые века нашей зры. М., 1972.

¹⁵ В. Ф. Гаидукевич. Илурат.—МИА, № 85, 1958, рис. 20, 1, 2.

¹⁶ М. Б. Щукин. Вопросы хронологии черняховской культуры и находки амфор.—СА, № 2, 1968, стор. 43.

¹⁷ Gh. V i c h i g. La civilisation des carpes (II—III siecle de n. e.) à la lumiere des fouilles archeologiques de Poiana—Dulcesti, de Butnăresti et de Padureni. Dacia, гь s., XI, 1967, стор. 192.

¹⁸ А. Т. Смиленко. К хронологии гончарной керамики Черняховского типа.—КСИА, 121, М., 1970, стор. 77, рис. 18, 1, 5; Н. М. Кравченко. Косановский могильник.—МИА, № 139, 1967, стор. 114.

¹⁹ V. Teodorescu. Despre cultura Ipotesti — Gindesti in lumina cercetărilor arheologice din nord — estul Munteniei.—SCIV, t. XV, 1964.

²⁰ Т. Колник. К typologii a chronologii nektórych spōn z mladšej doby rimskej na juhozapadnem Slovensku.—SA, XIII, 1, 1965, стор. 199.

²¹ J i f i Zeman. Severni Morava v mladši době fimske. Prana, 1961, стор. 200—207.

²² B. S v o b o d a. Cechy a fimske Imperium. Praha, 1948, стор. 59, 74.

²³ Т. Колник. Вказ. праця, стор. 197, рис. 8, 1—10.

²⁴ Там же, стор. 192, рис. 6, 1—6, 12—14 і стор. 201.

²⁵ В. В. Кропоткин. Экономические связи Восточной Европы в I тысячелетии н. э. М., 1967, стор. 111.

²⁶ М. Ю. Смішко. Карпатські кургани..., стор. 124.

²⁷ М. S m i s z k o. Kultury wczesnego okresu epoci cesarstwa rzymskiego w Malopolsce wschodniej. Lwów, 1932, стор. 111—117.

²⁸ Gh. V i c h i g. Вказ. праця, стор. 177—224.

²⁹ М. S m i s z k o. Kultury wczesnego okresu..., стор. 178.

³⁰ Там же, стор. 111.

³¹ J. M. J a n k o v i c h. Podkarpatska Rus v prehistorii. Mucacevo, 1931; тb. X, 20—28; J. E i s n e r. Slovensko v praveku. Bratislava, 1933, стор. 213—214.

³² М. Ю. Смішко. Карпатські кургани..., стор. 107.

³³ Там же, стор. 87—98.

³⁴ В. І. Бідзіля. Історія культури Закарпаття на рубежі нашої ери. К., 1971.

³⁵ Л. И. Крушельницкая. Кельтский памятник в верхнем Поднестровье.—КСИА, вып. 105. М., 1955, стор. 119—122.

³⁶ А. К. Амброз. Фибулы Юга Европейской части СССР.—САИ, в. ДІ—30. М., 1966, стор. 53; М. Б. Щукин. «Европейская Сарматия» и Черняховская культура

(хронологические соотношения). Автореферат кандидатской диссертации. Л., 1971, стор. 16.

³⁹ Э. А. Р и к м а н. Поздние сарматы Днестровско-Дунайского междуречья.— СЭ, № 1, 1966, стор. 63—88; С. Моринц. Некоторые вопросы сарматского населения в Молдове и Мунтении в связи с фокшинским погребением.— Dada, 111. Bucurest, 1959, стор. 470—471.

⁴⁰ И. С. Винокур, Л. В. Вакуленко. Киселевский могильник I—II вв. н. э.— КСИА, вып. 112. М., 1967, стор. 126—132.

⁴¹ М. Ю. Смішко. Сарматські поховання біля с. Острівець СтаніславськоГ області.— МДАПВ, вип. 4. К. 1962, стор. 54—70.

⁴² Г. Б. Федоров. О двух обрядах погребения в черняховской культуре (по памятникам Молдавии).—СА, 1958, № 3, стор. 234—243; Э. А. Рикман, И. А. Рафалович, И. Г. Хынку. Очерки истории культуры Молдавии. Кишинев, 1971, стор. 16.

⁴³ Gh. B i c h i g. Necropole de tip Poienesti din Moldova si geia^She acestor necropole culmea sarmata.— SCIV, 2, XII, 1961, стор. 263.

⁴⁴ В. Д. Б а р а н. Етнокультурні процеси у межиріччі Дніпра і Вісли в першій половині I тисячоліття н. е. у світлі археологічних досліджень.— УІЖ, 1970, № 10, стор. 51.

⁴⁵ В. Д. Баран. Памятники черняховской культуры бассейна Западного Буга (раскопки 1957—1960 гг.) — МИА, № 116, 1964, стор. 222, рис. 7, «?—7.